

Лекція 3. Туризмологічна наука в системі гуманітарного знання

План

- 1. Туризм і туризмологія**
- 2. Теоретико-методологічне осмислення феномену туризму**
- 3. Сутність і структура туризмології**
- 4. Туризмологія у структурі туризмознавства**
- 5. Основні концепти туризмології**
- 6. Генеза та еволюція туризмологічного знання**
- 7. Історія туризмології в контексті історії туризму.**
- 8. Перші рефлексії феномену подорожей і мандрівок у міфології, географії, філософії**
- 9. Становлення та етапи розвитку науки про туризм (туризмології)**

1. Теоретичні моделі туризмології

Теоретико-методологічне осмислення туризму, формування сучасної «туристської свідомості», яка має бути притаманна всім суб'єктам туристського процесу, - нагальна потреба часу, тому що цей феномен, який у ХХ - ХХІ ст. став глобальним, є одним із могутніх чинників, які істотно діють на сучасну цивілізацію. Якими будуть наслідки цього впливу - позитивними чи руйнівними, - покликані аргументовано відповісти соціальні філософи, економісти, правознавці, географи, історики, країнознавці, політологи, культурологи, екологи, які безпосередньо або дотично пов'язані з туризмом.

При з'ясуванні сутності туризму як суспільного явища, специфічного соціального інституту та галузі виробництва зосереджено на його соціально-антропологічному та культурному значенні, «людському вимірі», смислоутворювальній цінності. Розуміння туризмології як виявлення глибинного сенсу подорожування, важливого способу людського життя, «логосу» мандрівництва, самореалізації індивіда, особливості понятійного апарату - тезаурус тексту.

Межа між туризмологією та туризмознавством досить умовна, але вона існує, оскільки саме туризмологія утворює методологічний фундамент конкретних концепцій туризму - економічної, екологічної, правової, бізнесової практики, педагогічно-освітньої, професійної діяльності, етико-психологічної туристської культури тощо. Масштабне залучення людей до діяльності в туристській сфері потребує їх кваліфікованої підготовки. Наявність професійних кадрів - запорука успішного функціонування і вдосконалення всіх складників туристської справи. У багатьох країнах підготовка професіоналів туризму здійснюється на належному рівні, а в Україні цей освітній напрям розвинутий ще не достатньо. Однак у сучасному суспільстві професії екскурсознавця, фахівця з гостинності в місцях розміщення (готелі, туристські комплекси та ін.), з рекреації тощо стали звичними. Принципово новим є визначення такої професії як «туризмознавець» та наукової спеціальності «туризмолог» у класифікаторі професій. Підготовка таких фахівців немислима без відповідної теоретичної освіти, основою якої є опанування науки туризму - туризмології.

Утворення мережі спеціалізованих науково-дослідних інститутів, центрів,

лабораторій, завданнями яких є розроблення наукових засад туристичної діяльності, дослідження і узагальнення туристичної практики з метою її вдосконалення, навчання студентської молоді туристських професій є ще одним стимулом до формування теорії туризму.

Створення туризмологічної науки - багатовекторний процес. Він розгортається на двох основних рівнях, як «зверху» - постановка проблем, формулювання ідей та гіпотез, визначення концептів, розроблення теоретичних моделей, так і «знизу» - наукове осмислення практики (праксеологія туризму), узагальнений аналіз її складових - економіки, маркетингу, готельярства, логістики, рекреалогії тощо. Становлення туризмології - оригінальної, інноваційної, соціоекономіко-гуманітарної науки і навчальної дисципліни - відбувається протягом усієї історії туризму, від зародкових форм (пратуризму) до розвинутого туризму сучасності. Відповідно до еволюції туризму поступово відбувається його осмислення, формується його теоретичний образ. Туризмознавство та туризмологія впорядковують, узагальнюють та концептуалізують багатоманітний матеріал спостережень щодо туризму як явища суспільного життя. Накопичення і концентрація туристичного знання уможливають його наукове оформлення - створення туризмології, концептуальні засади якої репрезентовано в монографії. З огляду на складність об'єкта дослідження, наявності різних наукових шкіл, що досліджують феномен туризму, специфіку авторських позицій, які інколи принципово не збігаються, цілком природно, що можливі різні версії туризмології, а монополія на її єдине витлумачення не доречна. Однак необхідне узгодження основного розуміння глибинної сутності туризму, яка полягає насамперед у тому, що він є формою природно-суспільного буття та життєдіяльності людини, яка подорожує, різновидом практичної діяльності мільйонів людей.

Поглиблена робота над теоретичним визначенням специфіки феномену туризму - не лише важливе наукове завдання, а і практична потреба. Нерозробленість понятійного апарату, неузгодженість у визначеннях основних концептів туризмознавства, довільність трактувань понять туризмологічної науки істотно позначаються на змісті засадничих документів туристичного спрямування, туристській статистиці, офіційній звітності, яка має аналітично відображати стан туризму, зокрема в Україні. Понятійна, категоріальна «прозорість» і консенсусна узгодженість змісту фахової термінології конче необхідні у справі нормативного забезпечення діяльності галузі, створення досконалих навчально-освітніх програм.

Організують у понятійний спосіб увесь теоретично усвідомлений образ туризму такі ключові терміни-концепти: «турист», «туризм», «подорож», «дестинація», «туристський продукт», «індустрія туризму», «туристська інфраструктура». Вони характеризують туризм системно, у своїй сукупності і взаємозумовленості атестують його як впливовий соціоекономічний та соціокультурний інститут.

Туризмологія - молода наука. Вказані концепти, сформульовані положення - лише частина її внутрішнього багатоманітного змісту. Наукові дослідження туризму (В. Квартальнов, І. Зорін, О. Сесьолкін, (Росія), С. Стечів (Сербія),

Ірена Інджейчик, Я. Фечко (Польща), Р. Макінтош (США), М. Кабушкін (Білорусь), В. Пазенок, В. Федорченко, О. Любіцева, І. Мінич, Л. Лук'янова (Україна) та ін.) сформували методологічну базу теорії туризму. Становлення і розвиток туризмології відбуваються в контексті загальної еволюції сучасної науки, насамперед її соціогуманітарного і економічного розділів.

На початку ХХІ ст. перед туристичною наукою постають нові вимоги у дослідженні власних теоретичних і соціальних проблем. Істотний вплив на теорію і практику туризму справляє сучасна концепція інформатизації та комп'ютеризації, анімації, валеології тощо. Якісно нові сюжети і туризмологічні напрацювання пропонує практика «альтернативного» та екстремального туризму, поява його нових, іноді екзотичних форм.

2. Теоретико-методологічне осмислення феномену туризму

Туризм є багатограним явищем суспільного життя, могутньою і динамічною світовою індустрією, розгалуженою соціальною системою, що генерує великі потоки мандрівників, створює сотні мільйонів робочих місць, важливим чинником формування способу життя і задоволення потреб людини. Імовірний розвиток інтелектуального віртуального туризму як подорожі у світ пізнання нових думок та ідей, що відкриває найширші можливості насамперед для молодого покоління. Таке багатопланове явище потребує наукового відображення: вже осмислено різні теоретичні і прикладні аспекти туризму. Однак постала нагальна потреба у фундаментальних наукових дослідженнях і узагальненому осмисленні туризму загалом.

Науково-технічна революція сприяла накопиченню коштів, які людина могла у все більших розмірах витратити на дозвілля. У цей період швидко розвивалася індустрія туризму, що займав усе важливіші позиції в світогосподарському комплексі. У сучасному світі туризм - багатогранне соціальне явище, тому жодна із існуючих наук не може вичерпно охарактеризувати його як об'єкт власних досліджень і жоден із діючих соціально-економічних інститутів не здатен самостійно охопити комплекс його проблем. До початку ХХ ст. сформувалася спеціалізація гуманітарного знання, в якому туризм внаслідок широти свого предмета виявився тісно пов'язаним з низкою інших наук - географією, економікою, фізіологією, культурологією, психологією, юриспруденцією, статистикою, історією, порівняльним мовознавством тощо.

Туризм - важливий чинник формування способу життя і потреб людини. Він не тільки охоплює більшість галузей економіки, у т. ч. промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, інформаційні технології, зв'язок, торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, страховий бізнес, сферу побутових послуг, культуру, мистецтво, спорт тощо, а й стимулює їх розвиток. Ідея цивілізованого туризму здатна об'єднати нації на основі зближення їхніх культур, освіти, традицій народів світу. У цій важливій для всього світу справі велику роль відіграють фахівці галузі туризму. У Манільській декларації зі світового туризму (1980) зазначено, що підготовка кадрів спеціалістів у галузі туристської індустрії має стати частиною навчання молоді, а запровадження науки про туризм до програм навчання молоді - важливим елементом освіти та виховання. Важливо сконцентрувати увагу на позиції світового співтовариства в галузі підготовки та виховання кадрів. Вона відображена в Заключній доповіді

Всесвітньої конференції з вищої освіти ЮНЕСКО (Париж, 5-9 жовтня 1998 року), де зазначено, що будь-якій спільноті для розв'язання завдань XXI ст. необхідне забезпечення своєї інтелектуальної незалежності, набуття і застосування знань для підготовки та просування відповідальних, освічених громадян і кваліфікованих спеціалістів, без яких неможливий ні економічний, ні соціальний, ні культурний, ні політичний прогрес будь-якої нації.

Одне з перших і найточніших визначень туризму, яке використовується й донині, запропоноване професорами Бернського університету (Швейцарія) В. Хунцікером і К. Крапфом, а пізніше прийняте Міжнародною асоціацією наукових експертів туризму: «Туризм - це багатоманітність відносин і явищ, які впливають із подорожей, і перебування нерезидентів в кожному конкретному місці, не гарантуючи їм постійного перебування і не будучи для них засобом отримання прибутку». Інше визначення туризму запропонував американський учений Дж. Джаффарі: «Туризм - це освіта людини поза звичайним способом життя, що задовольняє його потреби у відриві від імпульсів, і домашнього соціокультурного, економічного середовища». На думку Мерфі, туризм - це подорож нерезидентів (туристів, у т. ч. екскурсантів) до місць призначення та їх тимчасове перебування там доти, доки воно не стане постійним місцем проживання. Туризм можна розглядати як феномен відпочинку і бізнесу.

Датський туризмознавець Н. Липер стверджує, що туризм потрібно розглядати як відокремлену систему, котра складається з людей, які подорожують на свій розсуд і тимчасово зупиняються в місцях проживання на добу і більше. Елементами цієї системи є регіони, що генерують туристів, транзитні маршрути, місця призначення та індустрія туризму - всі вони перебувають у функціональних та просторових відношеннях. Таке тлумачення не стосується екскурсій, не пов'язаних із ночівлею, а також ділових подорожей, кінцевою метою яких є отримання прибутку від діяльності, навіть якщо він буде одержаний не в країні перебування. Сильний аспект у позиції Н. Липера - наголошуванні на необхідності системного підходу до визначення сутності туризму. Таке розуміння з часом набуло статусу методологічного принципу в аналізі туризму.

У документах міжнародних організацій, що досліджують туризм, ця системність відображена у необхідності враховувати різні чинники існування і функціонування туризму - природні, соціальні, демографічні, психологічні тощо. Системний характер дослідження туризму вимагає міждисциплінарного альянсу різних наук: історії, філософії, географії, соціології, психології, антропології, економіки, екології, рекреології, права та ін. Кожна з них вивчає туризм по-своєму, але жодна не розглядає його комплексно, що актуалізує потребу формування цілісного погляду на туризм, в якому були б синтезовані всі аспекти його дослідження.

Отже, туризм проявляється в багатьох формах і аспектах, тому дати йому єдине і повне визначення практично неможливо. Разом з тим опис концепції туризму і, по змозі, більш точне тлумачення є необхідною вимогою з таких причин:

- з метою вивчення, аналізу та прогнозування розвитку туризму як соціально-економічного явища;
- для статистичного дослідження туризму з можливо більшою точністю;
- для поширення на туризм правових та економічних пільг, передбачених

законодавством багатьох країн і співтовариств.

Основними елементами поняття «туризм» є:

- турист (суб'єкт туризму, людина, яка прагне задовольнити свої рекреаційні потреби; характеризується значною різноманітністю);
- туристський бізнес (вид підприємницької діяльності з виробництва продуктів і послуг на ринку з метою отримання прибутку);
- сфера гостинності (туризм як соціально-культурний і ментальний фактор, чинник розвитку сфери туризму в аспекті відкриття нових робочих місць та збільшення доходів місцевого бюджету).

В усіх визначеннях поняття «туризм» недостатньо уваги приділено економічному аспекту. З другої половини ХХ ст. вже не виникало сумнівів у важливості туризму для розвитку національних економік. Це спонукало до розширення туризму на нових територіях, залучення до туристської діяльності великої кількості людей. Очікування фінансової віддачі від туризму, яка у кілька разів перевищуватиме витрати, стимулює місцеву економіку. Генеральний секретар ЮНВТО Талеб Ріфаї, виступаючи на 19-й Генеральній асамблеї ЮНВТО, яка відбулася в м. Кьонджу (Республіка Корея) у жовтні 2011 року, наголосив, що індустрія подорожей та туризму є одним з найбільших джерел забезпечення зайнятості, доходів від експорту та двигуном економічного зростання і розвитку.

Економічна діяльність у туристській (туристичній) сфері - це комплекс відносин зі створення, розповсюдження та реалізації туристського продукту із залученням усього комплексу туристської інфраструктури та використання наявних ресурсів. Основними економічними характеристиками туристичної діяльності є:

- структура ринку туристських послуг;
- цінові параметри на туристський продукт;
- економічні параметри державного регулювання туристських послуг на національному ринку;
- конкурентоспроможність вітчизняних туристських фірм на національному і міжнародному ринках;
- купівельна спроможність населення і його економічна можливість щодо споживання туристського продукту.

Діяльність у сфері подорожей і туризму дедалі більше впливає на економічну стійкість країн. Екологічно відповідальний туризм - один з нових полюсів зростання «зеленої економіки», що забезпечує створення стійкої інфраструктури, розширення ділових можливостей, збільшення кількості робочих місць та зростання прибутків.

Після падіння, зареєстрованого у 2009 р., - одного з найважчих періодів для міжнародного туризму за останні десятиліття, - суттєве поживлення відбулося у 2010 р. У світовому масштабі прибутки зросли на 7%, а обсяг надходжень від міжнародного туризму збільшився на 5%, досягнувши 919 млрд дол. США.

Усі регіони світу в 2010 р. мали позитивні показники і за обсягом доходів від туризму. Аналіз міжнародного туризму у першому півріччі 2011 р. також свідчив про стійке зростання, але повільнішими темпами - 5%, однак це підтверджує енергійне відновлення галузі. ЮНВТО прогнозувало зростання міжнародних туристських прибутків на 4-5% у 2011 р. Згідно з даними Міжнародної асоціації повітряного транспорту (ІАТА), об'єм повітряних перевезень зріс на 8%, що

підтверджує розвиток туризму.

У 2000 р. кількість міжнародних туристів сягнула 687 млн. До 2010 р. ця цифра зросла майже на 250 млн за десять років. Ймовірно, що найближчим часом буде перейдено рубіж в 1 млрд. Якщо у 2000 р. на частку економік, що зростають, припадало 38% туристів, то у 2010 р. ця цифра зросла до 47%.

До основних факторів, які зумовлюють появу суперечностей розвитку туризму належать: організаційні негаразди туризму, відсутність доцентрових сил і тенденцій для формування необхідних єдиних комунікацій та єдиної державної політики у сфері протекціонування туризму як ефективної галузі економіки, посилення бюрократичних тенденцій і контрольних функцій, необхідних у країнах з розвинутою туристською індустрією (ліцензування, сертифікація та ін.), але недоречних на стадії формування туристського ринку.

На тлі різкого скорочення внутрішнього туризму швидко зростає виїзний туризм громадян, що супроводжується значним вивезенням капіталу за кордон. Ці кошти інвестують у розвиток туризму в інших країнах. Саме українські інвестиції створюють нові робочі місця не в Україні, а в Греції, Туреччині, Китаї, Таїланді, на Кіпрі і навіть у США, що є наслідком відсутності сучасної державної концепції розвитку туризму.

Зі становленням і розвитком соціальних наук вивчення туризму як «соціального феномену» стає все складнішим за структурою. Однак у більшості досліджень аналізують лише вузькі аспекти туризму, наприклад економічні колізії, територіальні переміщення, психологічні мотивації пересування. Тільки географія і частково антропологія намагаються дотримуватися комплексного, узагальненого підходу. Географи запропонували цікаві праці з питань внутрішнього і виїзного туризму, який суттєво змінився під впливом розвитку автомобільної індустрії. Спільно з іншими науковцями (біологами, екологами, зоологами) вони досліджують проблему охорони навколишнього середовища в місцях концентрованого зосередження туризму (у горах, на островах, у міських центрах). Взаємодія приймаючої сторони, гостей і об'єднуючої ланки (гідів, перекладачів, супроводжуючих) стали предметом дослідження в соціології і політології.

Особливу увагу привертають питання неконтрольованого розвитку масового туризму, що призвело до зростання проституції і злочинності, особливо в країнах третього світу. Ці проблеми обговорювали на міжнародному рівні, пропонуючи альтернативу - т. зв. відповідальний, контрольований, «м'який» туризм (у ЮНЕСКО (1982), Міжнародній академії туризму (1989), Всесвітній туристській організації (1980, 1985, 1989)).

Наукові дослідження туризму вченими різних сфер знань сформували методологічну базу теорії туризму. Дедалі виразнішим стало уявлення про багатовекторності теоретичних аспектів туристської науки, що потребує мультидисциплінарного підходу до вивчення її проблематики, концептуалізації в цілісній теорії.

Більш глибоко і науково обґрунтовано теорію туризму в межах туризмології - теоретичної науки про туризм, яка синтезує дані різних наукових дисциплін, котрі вивчають туризм і формують та розвивають цілісну концепцію туризму.

Теоретик туризму, вчений, засновник і ректор Російської міжнародної академії туризму В. Квартальнов науку, яка синтезує дані різних навчальних дисциплін, що вивчають туризм, і займається формуванням та розвитком його

цілісної концепції, запропонував назвати туристикою. Туризмологія як наука потребує:

- єдиного комплексного підходу до неї як до предмета наукового пізнання;
- систематизації існуючих наукових підходів щодо аналізу розвитку туризму;
- чіткого визначення предмета, суб'єкта та об'єкта вивчення;
- визначення рамок актуальної наукової проблематики, об'єднання окремих її компонентів в загальну картину;
- узагальнення накопичених знань і методів вивчення туризму;
- вивчення системи міжпредметних зв'язків через проведення аналізу таких наук, як антропологія, екологія, економіка, рекреація та ін.

3. Сутність і структура туризмології

У контексті сучасної доби «туристська революція» постає важливим виміром буття сучасного людства - якісною зміною способу життя сотень мільйонів людей, для яких туристські подорожі стають «другим життям». При цьому туризм як спосіб життя для багатьох набув не образного, а буквального значення - у сфері туристської діяльності задіяний кожний дев'ятий працівник планети. В орбіті цієї діяльності перебувають економіка, політика, культура і освіта всіх без винятку країн. За допомогою туризму людина здатна зрозуміти і відчувати світ в усій його повноті - «це революція, яка надає всім громадянам світу можливість мандрувати, революція, в якій вони, відчуваючи почуття гордості, можуть брати участь» (Гаагська декларація з туризму, 1989).

Туризм як об'єкт теорії. Чимало представників туристичної галузі ставляться до туризмології як науки скептично, вважаючи, що вона не пов'язана з практичним аспектом бізнесу. Самостійність практичної діяльності, її первинність для людей, зайнятих туристичним бізнесом, породжують ілюзію її повної самодостатності. Однак подібна самовпевненість тривалий час була властива підприємцям, промисловцям, добувачам корисних копалин та ін. Наслідки неконтрольованої індустріалістської практичної діяльності виявилися надто тяжкими для суспільства. Запобігти руйнівному господарюванню, яке ігнорує соціальні, власне людські потреби і бажання, покликана соціально і гуманістично орієнтована теорія.

Теорія - це вища форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві якісні характеристики досліджуваного явища. Залежно від рівня узагальнення розрізняють метатеорію (фундаментальне знання) та теорію середнього рівня (фактуалістичне знання). Фундаментальне знання здатне дистанціюватися від конкретних ознак досліджуваного об'єкта, зосередитися на з'ясуванні сутності предмета аналізу, тобто зрозуміти і рефлексувати глибинні якості туризму. Фактуалістичне знання характеризується своєю конкретністю та предметністю. Теоретичне знання формується на основі якісного опрацювання знання практичного і є результатом узагальнення та концептуалізації даних спостереження, накопиченого досвіду.

Об'єктом теоретичного знання, насамперед туризмології, є феномен туризму. Феномен «являє себе» світові і людині, чуттєво сприймається, на відміну від сутності (ноумен), яку можна зрозуміти тільки за допомогою розуму. Інакше кажучи, правомірно розрізнити явище і сутність туризму. Якщо багатоманітні явища та прояви реального туризму можна пізнати засобами досвідного,

емпіричного пізнання, на практиці, то сутність - тільки за допомогою раціонального мислення, абстрактних теоретико-методологічних процедур, які забезпечують створення ідеального образу туризму, його різноманітних моделей. Поряд з поняттям «туризмологія» нерідко вживають інші, які також рефлексують світ туризму, - «туризмознавство», «туризмометрія», «туризмографія», «туристика». На перший погляд, їх дефініції ідентичні за змістом, однак це - поверхове ототожнення.

«Туризмознавство» - найзагальніше поняття, яке охоплює будь-яке знання про туризм: загальне і часткове, теоретичне і практичне, абстрактне і конкретне, раціональне і чуттєве, ідеальне і реальне. У туризмознавчому загалі все значуще - технологія приготування їжі, визначення собівартості пакета туристських послуг тощо. Туризмознавство також охоплює історію зародження туризму, у т. ч. літопис виникнення й еволюції теоретичних рефлексій цього феномену.

Термін «туризмографія» означає письмові чи символічно, знаково зафіксовані свідчення щодо туризму, його опис, звіти мандрівників, розповіді (наративи), щоденники, книги, статті та інші зразки наукового, епістолярного чи белетристичного жанру, картографічні документи, що виготовляли протягом тисячолітньої історії подорожей, а також графіті як візуально зафіксовані свідчення вражень тих, хто подорожує. Термін «туризмометрія» насамперед відображає можливість математично «замірювати» туристську діяльність, обчислювати туристські потоки, визначати місця розміщення, їх місткість, отримувати різноманітні статистичні дані щодо економічної, соціальної та культурної ефективності туризму. Поняття «туристика» також претендує на визначення автономності туристського знання, але воно не таке містке і точне, як «туризмознавство».

Поняття «туризмологія» найбільш вдало в концептуально-концентрованому вигляді відображає сутність явища «туризм». Його вживання, по-перше, відповідає науковій традиції утворення теорій, які ґрунтуються на знанні закономірностей свого об'єкта (логосу) - «біологія», «зоологія» тощо; по-друге, воно наголошує на фундаментальному характері репрезентованого знання, тому саме туризмологічне знання є методологічним стосовно таких розділів туризмознавства, як педагогіка чи етика туризму, туристський менеджмент чи маркетинг; по-третє, туризмологічні концепти (поняття, які функціонують у режимі розуміння-пояснення) забезпечують створення теорії туристської діяльності, яка, у свою чергу, за умови свідомого засвоєння і використання є надійною основою практичної діяльності.

Викладені міркування не претендують на безумовність чи безальтернативність.

4. Туризмологія у структурі туризмознавства

Створення туризмологічної науки - багатовекторний процес. Він розгортається як «зверху» (постановка проблем, формування ідей та гіпотез, визначення концептів, розроблення теоретичної моделі), так і «знизу» (теоретичне осмислення практики, тобто праксеологія туризму, узагальнений аналіз її складників — економіки, маркетингу, рекреації тощо). Важливою є підготовка матеріалів довідниково-словникового характеру, адже туризмологічний тезаурус, за умов його науково-аргументованого опрацювання і узгоджено-

конвенціонального сприйняття та використання, поєднує фундаментальну та технологічну частини туристського знання, конститує зміст навчальних програм і освітніх кваліфікаційних стандартів. Туризмологія як наука і освітня дисципліна має бути представлена як інтегрована науково-системна цілісність, що в узагальнено теоретичний спосіб відображає практичну діяльність організацій та установ туризму, всіх його суб'єктів. У методологічному аспекті туризмологія має формуватися як діалектична єдність основних концептуальних елементів наукової системи - онтологічного (реально існуючого), гносеологічного (теоретико-пізнавального), антропологічного (людиновимірювального), аксіологічного (ціннісно-оцінювального, морального), соціологічного (суспільно значущого), пропедевтичного (виховного), праксеологічного (практично-орієнтувального), інформаційного (повідомлювального, роз'яснювального). Саме такий цілісний та системний підхід забезпечить існування метатеоретичного рівня туризмології.

Становлення науки про туризм (туристики, туризмознавства, туризмографії, туризмометрії, туризмології) відбувалося поступово, протягом усього періоду зародження та розвитку туризму.

Зачатки наукового знання виникли в культурах Вавілонії, Давнього Єгипту та інших країн, а струнка наукова система знань вибудувалася тільки в новочасовий період (XVII - XIII ст.), коли наука набула інституалізованого статусу. Туризмологія постала як окрема галузь соціоекономічного знання тільки у XIX - XX ст., у час перетворення подорожей на власне туризм як соціальний інститут. Точний час виникнення інституалізованого туризму і, відповідно, створення умов для його теоретичної рефлексії, є дискусійним питанням. Вирізняють два протилежні підходи до з'ясування сутності туризму. Перший ґрунтується на твердженні, що поняття «туризм» тотожне терміну «подорож», тобто історія туризму - це історія подорожей. Так російський теоретик туризму В. Грицаєвич пише про «туристів древнього світу» (Греція і Рим), описує «туристські маршрути стародавності», характеризує паломництво давніх часів як «форму туризму». Водночас він зазначає, що «сам термін туризм виник лише у XVII ст.». Подібну позицію поділяє польський науковець Є. Шнейдер. «Було б помилковим вважати, що туризм виник того року, коли Міжнародне товариство подорожей (Томас Кук і син) з правлінням у Лондоні, засноване у 1843 р., відкрило свої філії в усіх цивілізованих країнах». Російський туризмознавець М. Біржаков зазначає, що «туризм як частковий випадок подорожей» у своєму теперішньому стані і розумінні виник і оформився наприкінці XIX ст.». Для конституювання туризмології визначальним є з'ясування часу перетворення подорожей на туризм і, відповідно, «оформлення» туризмознавства як спеціального предмета наукового дослідження.

Другий підхід, якісно-змістовний, полягає в окресленні теоретичного образу туризмознавства, з'ясуванні його статусу як науки. Цю складну роботу покликані виконати фахівці, здатні методологічно, теоретично опанувати і впорядковувати масив різних відомостей щодо туризму. Американський науковець Н. Вінер вказує: «Цілком вірогідно, що 95% оригінальних наукових праць належать менш ніж 5% професійних вчених. Але більша частина з них взагалі не була би написана, якщо б решта 95% вчених не сприяли забезпеченню загального достатньо високого рівня» Термін «туризмологія» іноді використовують для

характеристики різних туристських практик. Показовими в цьому плані є публікації белградського часопису «Туризмологічні проблеми».

Оскільки більшість учених вважає, що туризм у сучасному його розумінні почав формуватися тільки у ХІХ ст., теорію туризму слід вивчати як відносно «молоду», динамічну відкриту систему логічно аргументовано викладених і упорядкованих наукових знань про туризм. Її формування зумовлене процесом перетворення туризму на суспільно значущий чинник, що впливає на розвиток цивілізації.

Правомірно визначити два основні етапи генези та еволюції вчення про туризм (туризмознавство). На першому етапі знання про подорожі (передтуризм) ще не додало меж діючої практики, втіленої у ній.

На другому етапі поступово формується інституалізоване уявлення про подорожі, виникають власне наукові знання. Як і раніше, вони живляться спостереженнями і осмисленням практики подорожей, але ці знання дедалі більше набувають форми теоретичних моделей предметної дійсності. Реалії та факти діяльності тих, хто подорожує, фіксуються у поняттях (концептах), які є основами теоретичної конструкції туризмології.

Акцентовано туризмологічного оформлення знання про туризм набуло у другій половині ХІХ ст. У європейських туристсько привабливих країнах (Австрії, Швейцарії, Німеччині, Франції, Бельгії, Чехії) з'являються перші праці, які містять систематизовані результати наукового осмислення досвіду туристської справи. У творах науковців цього часу представлена професійна туристична термінологія, зокрема такі базові поняття, як «географія туризму» та «туристичний регіон» (Дж. Страднер, Австрія), «туристична рекреація» (Б. Браун, США), «туристична індустрія» (К. Спіутс, Австрія). У першій половині ХХ ст. почали формуватися національні туризмознавчі школи, серед яких своєю творчою активністю вирізнялися австрійська (П. Бернекер, Дж. Страднер), німецька (В. Нарштедн, В. Фрейер), англійська (З. Бауман, Дж. Суорбрак, Е. Коен), датська (Н. Лейпер), швейцарська (К. Крафт, В. Хапсискер, Д. Криппендорф, С. Каспара), французька (Ф. Франжіаллі, С. Перро, Ж.-М. Оернер), американська (Ф. Котляр, Ф. Пірс, Д. Уокер), польська (І. Ендшейчик), болгарська (М. Нешков).

Проблему туризму почали осмислювати в економічному, культурно-пізнавальному, оздоровчому, бізнесовому ракурсах. Показовою в цьому сенсі стала праця швейцарського дослідника Дж. Криппендорфа «Маркетинг в туризмі». Принциповим проривом у становленні туризмології була поява поняття «концепції туристської статистики» (Е. Фралер). Застосування до туризму математичних моделей закріплювало науковий статус туризмознавства. Теоретичне опрацювання моделей туризму уможливило створення загальної теорії туризму. Цій проблематиці присвячена тритомна праця німецького дослідника Д. Пірса «Туризм сьогодні», «Туристичний розвиток», «Туристичні організації».

Теоретичний образ туризму як цілісної системи, яка поєднує три основні елементи - туриста, туристську дестинацію, туристську індустрію, - представлений у працях Н. Лейпера (Данія). Він характеризує туризм як «просторову різнопланову людську діяльність, яка стосується різноманітних аспектів людського життя», виокремлює діяльнісний принцип як основний у теорії туризму. Німецький учений В. Нарштедн та болгарський теоретик М. Нешков стали першими класифікаторами туризмологічного процесу.

М. Нешков здійснив персоніфікацію теоретиків туризму, а І. Еджейчик запропонував «критичний аналіз наукових поглядів» на розвиток туризму, виокремивши при цьому як предмет осмислення елітарний, привілейований туризм та туризм масовий, демократичний.

Створення теорії туризму розпочалося і в США. Одним із піонерів цієї справи вважають американського теоретика, заслуженого професора туризму Мічиганського державного університету Р.-В. Макінтоша. Він автор дев'яти книжок із проблематики туризму, зокрема праць «Міжнародні подорожі та туризм», «Узгодження прибутку, туризму та індустрії гостинності». Своє розуміння туризму як об'єкта наукового пізнання Р.-В. Макінтош виклав у першому капітальному виданні «Туризм: принципи, практики, філософії» (1971). Разом з ним авторами монографії стали Чарлз-Р. Гоелднер, професор Колорадського університету, та Дж.-Р. Brent Рітчі, професор університету Калгарі. Ця енциклопедія туризму вдало поєднує його теоретичне осмислення та узагальнені міркування щодо практики, досвіду і вдосконалення туристської діяльності. Про її теоретичну спрямованість свідчать рубрики наукового характеру: «ключові поняття», «концепції», такі розділи, як «антропологеографія», «соціологія туризму», «соціальний (субсидований) туризм», «екотуризм» тощо.

У дев'ятому перевиданні (2002) туризм проаналізовано як глобальне явище ХХІ ст., яке своїми економічними, політичними та соціальними чинниками істотно впливає на життя сучасної цивілізації.

Ф. Франжіаллі став ініціатором створення одного із засадничих у теоретичному плані проєктів «Глобальний етичний кодекс туризму». У ньому викладено комплекс орієнтирів «для відповідального і сталого розвитку туризму» у новому тисячолітті. Кодекс наголошує на демократичному, ліберальному характері туристського руху, який здійснюється «завдяки прямим контактам» людей у дусі толерантності та поваги до різноманітних релігійних, філософських і моральних переконань, які вони поділяють. У Кодексі стисло охарактеризовано чинники, які забезпечують функціонування туризму як суспільного явища, розкрито соціальний вплив туристської практики на всі сектори суспільного життя, охарактеризовано значення туризму як «привілейованого засобу індивідуального та колективного вдосконалення». Ці положення, ідеї та концепції розгорнуто обґрунтовано в подальших працях Ф. Франжіаллі. Він запропонував комплексну дефініцію туризму, образно визначивши його «у вигляді ланцюга», складовими якого є «інфраструктура, гостинність, свобода перетину кордонів, якість товарів та послуг, стан природного середовища, підготовка персоналу, транспорт, «здатність бізнесу адаптуватися до вимог мандрівників», безпека туризму тощо.

Із накопиченням знань про туризм формують основні розділи туризмознавчого знання, визначають проблематику, випрацьовують теоретичні формули, розробляють понятійний апарат.

В узагальненому вигляді наука про туризм (туризмологія) охоплює такі проблеми:

- з'ясування сутності та смислового значення туризму як суспільного явища та соціального інституту;
- визначення у понятійний спосіб основних характерних ознак туризму, розроблення його тезаурусу, словниково-категоріального апарату;

- систематизація наукових підходів до розуміння феномену туризму, з'ясування його генези та еволюції, поглиблення змісту концепцій туризму як відносно самостійних наукових дисциплін;
- осмислення структури туризмологічного знання, його архітекτονіки, діалектичної узгодженості всіх частин;
- виявлення функцій теорії туризму, її призначення;
- з'ясування суперечливого характеру туризму, його позитивних і негативних можливостей і проявів;
- осмислення діалектики (взаємозв'язків) теорії та практики туристської діяльності.

Запропонована структура туризмології є достатньо умовною. Вона має суб'єктивний характер і не заперечує інших підходів до визначення сутності туризмологічного знання, представленого в різних зарубіжних і вітчизняних публікаціях туристичної спрямованості.

Різні назви науки про туризм відображають не тільки різні підходи до визначення туризму, а й неоднакове розуміння його сутності. Загальна теорія науки визначає сутність як сукупність істотних властивостей та якостей певної речі чи явища. Туризм як суспільне явище, соціальний інститут має комплекс властивостей і якостей — економічних, технологічних, інформаційних, морально-комунікативних, культуропізнавальних, рекреаційних тощо. Тому слід насамперед визнати, що туризм за своєю сутністю є багатоаспектним утворенням. У ньому наявні кілька сутностей, що зумовлює різні його інтерпретації. У теоретико-методологічному плані пізнавальна думка науковця-туризмолога здатна йти від сутності «першого порядку» до сутності «другого порядку» і т. д. Сутнісними ознаками туризму є одночасно і те, що це організована подорож, і країнознавче відвідування, і рекреаційний захід тощо.

Із туризмологічного погляду глибинна сутність туризму полягає в тому, що він є формою самореалізації людини. Така інтерпретація туризму руйнує його стереотипне розуміння як «індустрії» з виготовлення «туристського продукту». Індустрія туризму чи туристська інфраструктура за всієї важливості і значущості не є визначальною і глибинною сутністю туризму. Нею є людина, що подорожує з метою задоволення своїх потреб. Турист-мандрівник — це головний об'єкт теоретичних розмислів туризмологів. Особистість туриста точно відображає визначення, яке запропонував французький філософ Г. Марсель, - «*homo viator*» (людина - мандрівник, скиталець).

Наголошування на тому, що саме турист є центральним об'єктом туризмології має принциповий характер. Таке розуміння сутності туризму відповідає загальній тенденції гуманізації, антропологізації та аксіологізації сучасного соціогуманітарного знання. Повернення до людини, відхід від індустріалістського розуміння сутності суспільних процесів - характерна особливість новітньої соціогуманітарної науки. Людина, що подорожує (учений, науковець, бізнесмен, прочанин, відпочивальник, країнознавець, спортсмен-альпініст та ін.), - це не просто споживач туристського продукту, що пересувається у просторі і часі, а особистість, яка протягом мандрівок, походів, відвідувань долучається до світу природи, культурних артефактів, цінностей інших країн і народів. Саме така особистість формує епіцентр теоретичної рефлексії туризму. Отже, турист є визначальним об'єктом, а теоретично узагальнені знання про

особистість туриста - предметом туризмології як науки. Суб'єктом туризмології є науковець, здатний теоретично, фахово осмислити об'єкт свого знання, тобто туризмолог, туризмознавець. Це осмислення відбувається в контексті розуміння туризму як суспільного простору буття людини-мандрівника, в якому здійснюється її самореалізація.

З'ясування поняття «туризм» також дискусійне. Зважаючи на складність феномену туризму, багатогранність його поняття неможливо однозначно визначити. Різні дефініції туризму класифікують за такими критеріями:

1) етимологічним. Термін «туризм» у цьому аспекті похідний від французького слова «tourisme» (прогулянка, подорож). У його змісті також присутнє поняття «tour» (коло, окреслений замкнутий маршрут). Інакше кажучи, туризм у мовному розумінні - це словесне визначення специфічного виду подорожі, мандрівки або просто прогулянки;

2) діяльнісним. Відповідно до цього критерію туризм є особливою діяльністю подорожнього. Характерними ознаками цієї діяльності є те, що вона здійснюється за межами постійного місця проживання та звичного середовища перебування людини, яка не має комерційної мети;

3) економічним. За цього підходу туризм трактують як сферу економічної діяльності;

4) рекреаційним. Туризм є важливим засобом релаксації, відпочинку з метою зміцнення здоров'я людини, відновлення її доброго фізичного стану;

5) культурологічним. Згідно з цим критерієм туризм є засобом задоволення різноманітних культурних потреб людини;

6) гуманістично-антропологічним. Туризм сприяє самореалізації людини як особистості, формує інтелектуальні, духовні, моральні якості, культурні потреби та інтереси.

Інтегровальна морально-ціннісна характеристика цього феномену міститься в Глобальному етичному кодексі туризму: «Туризм має плануватися і практикуватися як привілейований засіб індивідуального та колективного вдосконалення; туризм пов'язаний з духовним розкріпаченням, він стає унікальним фактором самоосвіти...»

Понятійний апарат туризмології, її тезаурус налічує не одну тисячу визначень, основні з яких представлено в енциклопедичних та словникових виданнях. Ключовими термінами-концептами, які організують в понятійний спосіб увесь теоретично усвідомлений образ туризму, є такі: «турист», «туризм», «подорож», «дестинація», «туристський продукт», «індустрія туризму», «туристська інфраструктура». Всі вони в різних аспектах і конкретних формах визначають зміст туризмознавства, характеризують туризм системно, атестують його як соціоекономічний та соціокультурний інститут, відображають його загальну структуру.

5. Основні концепти туризмології

Однією із системоформуєчих стрижневих одиниць туризмології є категорія «подорож». «Подорож» та «подорожній» - два основні поняття, які забезпечують загальну концептуалізацію, тобто систематизоване наукове, логічно-аргументоване вчення про туризм, його туризмологічний статус. Туристична наука має вивчити все, що пов'язано з подорожжю. Положення про те, що специфіку

туризму слід розглядати насамперед у площині відношення «людина - простір - час», у контексті понять «добровільна зміна місця перебування», «зміна ритмів життя» є однією із визначальних тез туризмології. Американський соціолог О. Тоффлер зауважив, що «ми є свідками історичного процесу руйнування значення місця в людському житті». Кількість людей, для яких поїздки, подорожі і зміна місця перебування стали буденним явищем, стрімко зростає. Туризмологія тісно пов'язана з географією, антропогеографією, картографією, туризмографією.

Перші мандрівники (жерці, воїни, пастухи, свинопаси, купці, мореплавці тощо) під час своїх мандрівок фіксували враження від побаченого і почутого. Географічні описи подорожей, у структурі яких спочатку переважала частка практичних, прикладних даних, з часом стала поступатися культурологічним, емоційним, психологічним.

Подорож і туризм - нерозривно пов'язані поняття, які у системно-смысловий спосіб характеризують спосіб життя людини, яка з певною метою тимчасово полишає свою домівку, але ці поняття не тотожні. М. Біржаков указує основні відмінності туризму від подорожей: відстань, місце проживання; мета подорожі; тривалість перебування у дестинації.

Туризмологічний підхід до подорожування істотно відрізняється від географічного чи країнознавчого: по-перше, він наголошує, що головним сюжетним предметом туристської науки є саме «подорожуюча людина»; по-друге, увага науковця-туризмолога зосереджується на з'ясуванні світоглядного та культурологічного значення мандрівництва, соціальних чинників подорожування, виявленні тенденцій і закономірностей, які зумовили перетворення подорожей на туризм; по-третє, завданням туризмології є визначення хронологічних етапів становлення та розгортання туризму як специфічного підприємництва.

У давні часи привілеєм невимушеного подорожування користувалися лише знатні люди (нобілі), матеріально забезпечені, «володарі» досить розвинутих духовних потреб. Із часом кількість мандрівників зросла за рахунок молоді аристократії, для якої відвідування історичних і культурних пам'яток, а також відпочинок на морських і гірських курортах перетворилися на звичайний фрагмент способу життя. Наприкінці XVII ст. юні англійські аристократи запровадили «Великий тур» - освітню подорож країнами Європи, почали відпочивати на курортах. У XIX ст. подібне проведення вільного часу стало доступним багатим буржуа, особливо рантє, які також почали подорожувати Європою. У розпалі промислової революції ділові люди теж намагалися проводити відпустки, подорожуючи до історичних і культурних пам'яток, дикою природою, сільською місцевістю (витоки сільського туризму). На межі XIX - XX ст. під час захоплення заморських колоній виникла нова можливість - відпочинок у екзотичних місцях. Першими почали їздити на Мальту, Кіпр, у Єгипет англійці.

Лестерширський друкар і пастор Томас Кук першим організував поїздки потягом для групи із 500 чоловік із Лестера у Лондон, потім налагодив екскурсії до Всесвітньої виставки у Парижі, а також до Єгипту. Поїздки були не просто комерційні, а й благодійницькі. Метою першої масової поїздки був фестиваль товариства тверезості, а учасниками подорожі - переважно звичайні люди.

У середині 20-х років XX ст. у індустріально розвинутих країнах запровадили оплачувані відпустки. Було створено розгалужену мережу залізниць, стрімко зростало виробництво автомобілів. Усе це сприяло демократизації туризму.

Історія туризму та його теоретичного осмислення - туризмології - є літописом з'ясування змісту цілей, яких хоче досягти турист. У туризмологічному аспекті зрозуміти цю мету допомагає категорія теорії туризму «дестинація» - ще один опорний концепт туризмології. У перекладі з англійської «дестинація» означає не тільки «місце призначення» (place of destination), але й мету подорожі, походу, мандрівки, відвідування тощо. Згідно з концепцією дестинації, запропонованої датським теоретиком Н. Лейпером, у геопросторовому трактуванні дестинація - транзитний район, куди спрямовуються туристські потоки і де реалізуються бажання подорожуючих, задовольняються їх потреби. Тому у смисловому аспекті дестинації є центрами зосередження привабливих для туристів об'єктів - історичних і культурних пам'яток, архітектурних споруд, природних див, місць відпочинку чи оздоровлення. Вони є основною притягальною силою дестинації, джерелом позитивних емоцій, засобом задоволення потреб і очікувань, отримання різноманітних вражень, цінного індивідуального туристського досвіду. «Туристська дестинація являє собою найістотнішу компоненту туризму. У дестинації виявляється вплив туризму на мандрівника загалом...». Характерною особливістю дестинації є наявність у туристському центрі рекреаційних ресурсів, якість туристського продукту, що надається споживачеві. Саме дестинація, як наголошує англійський дослідник Дж. Суорбрик, це головна ланка туристського продукту, яким, зокрема, є охайні морські пляжі, експозиційно цікаві, добре обладнані технологічно музеї, гарні ресторани, відреставровані або належно впорядковані пам'ятки культури.

Турист прагне в процесі своєї подорожі отримати повноцінний «туристський продукт». Теорія туристського продукту є важливим складником туризмології. За своєю суттю туристський продукт - це сукупність туристських послуг та товарів, які забезпечують функціонування туризму, сфери, у якій задовольняються інтереси та потреби мандрівника.

Туристський продукт як предмет або послуга, що реалізується на туристському ринку, - специфічний товар. За структурою він формується з таких компонентів: туристських послуг (послуг організаторів туризму - туроператорів і турагентів), послуг перевізників, послуг системи гостинності і харчування, послуг працівників установ системи аттракцій (розваг, дозвілля); товарів, які споживаються під час туру; робіт, які супроводжують і забезпечують процес споживання туристських послуг. Туристський продукт є основою туру. Туристський тур - це комплекс послуг з розміщення, перевезення, харчування туристів, екскурсійних послуг, а також послуг гідів-перекладачів та інших видів послуг, які отримує турист залежно від мети подорожі. Усі елементи організованого туру надаються комплексно, у вигляді пакета взаємопов'язаних послуг. Категорію «тур» вживають і в іншому значенні - як типову назву туристської подорожі, заздалегідь визначеного маршруту, з конкретними зупинками, під час яких турист отримує комплекс послуг, передбачених турпакетом.

Головним джерелом туристського продукту є туристські ресурси, джерела дестинації, місця призначення мети подорожування. Туристські ресурси - це сукупність природно-кліматичних і культурно-історичних, соціально-культурних об'єктів, які є атракторами туристського інтересу.

Виготовлення турпродукту, комплектування туру забезпечує спеціальна

система суспільного виробництва - туристська індустрія.

Туристська індустрія - складна, багаторівнева система виробництва туристського продукту. Вона існує як відносно автономна ланка економіко-господарської структури, яка безпосередньо чи опосередковано обслуговує туризм. В Україні до цієї структури належать підприємства та організації, десятки міністерств, комітетів, відомств. Індустрія туризму також є міжгалузевим комплексом з виробництва товарів та послуг для туриста. І, нарешті, це сукупність готелів та інших місць розміщення, транспортних засобів, пунктів харчування, розваг, культурних об'єктів, що забезпечують туроператорську і турагентську діяльність. Система індустрії туризму поділяється на такі підсистеми, як система харчування, індустрії гостинності, дозвілля, розваг із притаманними кожній із них функцій забезпечення туристських потреб.

Інфраструктура туризму - це комплекс матеріальних об'єктів, споруд інженерних та комунікаційних мереж, у т. ч. телекомунікаційного зв'язку, доріг, різних підприємств, які забезпечують нормальний доступ туристів до туристських ресурсів та їх належне використання в туристських цілях. Загальна інфраструктура туризму поєднує інфраструктури різних його видів.

Розглянуті розділи туризмології, її опорні концепти - подорож, дестинація, турпродукт, туріндустрія, інфраструктура туризму - не повністю вичерпують її зміст. Важливим складником теорії туризму є вчення про її принципи, методи і функції. Ця частина туристської науки розроблена недостатньо і представлена в туризмологічних текстах поверхово.

6. Новітні теорії та концепції туризмознавства

Принципи (лат. *principium* - начало, основа) туризмології. У науковому розумінні - це основне, вихідне положення, відправна й організуюча ідея, на підставі якої формується теорія (принцип матеріалізму, принцип універсального руху, принцип пізнання тощо). Принципи як теоретико-пізнавальні категорії відображають закономірності буття, організують і субординують усі його елементи. У межах теоретичного знання принципи сприяють розгортанню цього знання у систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані (принцип єдності мислення і буття). У науці виокремлюють базові (загальні, універсальні) принципи (ідея об'єктивності і закономірності знання) і принципи конкретні, «часткові» (принцип презумпції невинності у правознавстві, принцип конкурентності у ринкових стосунках).

Часто принципи атестують як специфічний підхід до пізнання повного явища (принцип-підхід). У цьому плані визначають історичний, економічний, соціологічний, географічний, антропологічний, психологічний, політичний, правовий підходи, використання яких як принципу зумовлює відповідні концептуальні версії туризмології. Стосовно теорії туризму визначають загальні і конкретні принципи (підходи). До загальних належать такі принципи: діяльнісний (туризм як особлива форма людської активності і мобільності), спонтанності мотивацій мандрівника, безпосередності туристських контактів та ін. До системи принципів туризмології належать моральні принципи поведінки туриста (етичний кодекс туриста), принципи відповідальності (відповідального туризму), принципи дотримання вимог забезпечення поєднання соціальної та економічної ефективності турбізнесу тощо.

Основним принципом туризмологічного знання є розуміння сутності туризму як форми природно-суспільного буття та життєдіяльності людини, що подорожує. Через цю діяльнісну призму розглядаються актуальні завдання туризмології: розуміння та інтерпретація видів туризму, розроблення концепції туристичного обслуговування, реалізація на практиці моделей туристичних центрів і територій тощо.

Реалізація принципів потребує знання певних способів їх упровадження у практику, зокрема наукову. Це вимагає відповідного методичного оснащення.

Методи (грец. *methodos* - шлях до чогось) туризмології. Це наукові прийоми, теоретичні засоби для досягнення мети, систематизований спосіб отримання теоретичного чи практичного результату, інформації, розв'язання проблем). Методи перебувають в єдності з певною теорією. Теорія формується, розробляється і перевіряється відповідно до обраних наукових методів. Вважають, що наукові методи - це обернена сторона теорії. Інакше кажучи, сам метод може виступати як теорія, теоретичний підхід (наприклад, емпіричний метод). Розрізняють всезагальні методи (діалектика), особливі (синергетичний) та специфічний (контент-аналіз у соціології). Сукупність методів (підходів, способів, прийомів), одержання наукового чи практичного результату є методологією.

Туризмологія послуговується всіма групами методів (підходів), але особливе значення мають методи системно-структурованого підходу, моделювання, формалізації, аналогії, порівняння (компаративістський), ідеалізації. Залежно від спрямованості методологічного аналізу сектору туризму (економіка, готельне господарство, ресторанна справа, система професійної освіти, правове забезпечення туризму тощо) використовують відповідні методи.

На сучасному етапі теорія туризму дедалі активніше залучає до свого методичного інструментарію досягнення математики, математичної статистики, інформатики. Для дослідження туристичних потоків, динаміки і структури споживання туристичних послуг використовують методологію сучасного менеджменту та маркетингу, економетричні методи, методи математичного аналізу, теорію масового обслуговування, методи емпіричної соціології.

Зв'язок туризму з численними секторами господарської та соціальної сфери суспільства зумовлює широке застосування прикладних засобів дослідження різних галузей наук.

Принципи і методи туризмології утворюють теоретичну базу для формування основних засад туристської діяльності, визначення її функціональної спрямованості.

Функції (лат. *function* - виконання) туризмології. Це поняття, які характеризують основні напрями або роль певного чинника, його призначення.

Кожний суспільний інститут, у т. ч. туризм, виконує низку різноманітних функцій. Їх класифікують відповідно до конкретних завдань. До основних функцій туризму, якими оперує туризмологія, належать: пізнавально-ознайомча, економіко-продуктивна, рекреаційно-розважальна, крос-культурно-комунікативна, соціалізуюча. Туризм також виконує функцію «народної дипломатії». Оскільки туризм є впливовим соціокультурним інститутом, принципово важливо виокремити соціально-економічну функцію туризму, яка рефлексується туризмологічною думкою.

Прогностична функція туризмології актуальна тому, що туризм дуже

динамічне явище. Він чутливо реагує на зміни, які відбуваються в структурі суспільних та індивідуальних людських потреб, на всі виклики, пропозиції та загрози, притаманні цивілізації XXI ст. Фахівці галузі мають вивчати незнайомі явища, формувати не тільки тактичне вміння, а й стратегічне, перспективне, у т. ч. «застерігаюче», мислення, а також уміти оцінювати не тільки сучасні проблеми теорії і практики туризму, а і його близькі та віддалені перспективи.

Туризмологічна проблемологія. Натепер актуалізуються нові вимоги для досліджень теоретичних і прикладних проблем туристичної науки. Передусім необхідне узгодження розуміння та інтерпретації різних видів туризму за такою змістовою структурою: генеза, функціональні характеристики, туристичне обслуговування, рівень розвитку потреби у створенні та реалізації у туристичній теорії та практиці моделі туристичних центрів і територій як органічних «клітин» туризму. Крім того, актуальною є проблема об'єднання зусиль освітніх, науково-дослідних установ і дослідників у національному та світовому масштабі для розв'язання тих завдань і проблем, які породжує сьогодення.

Туризм як чинник суспільного прогресу. Ця галузь суттєво вплинула на все суспільне життя. У деяких розвинутих країнах туризм є вагомим бюджетоутворювальним засобом, який сприяє розвитку нових секторів соціально-продуктивної інфраструктури, системи виробництва туристського продукту. Ще вагомішим чинником став туризм у країнах, що розвиваються. Він істотно вплинув на характер взаємодії економічних, політичних і соціальних складових суспільного процесу. Саме туризм багато в чому сприяє переходу цих країн від переважно аграрної економічної системи господарювання до туристично орієнтованої економіки. Це посприяло побудові економіки з урахуванням новітніх досягнень техніки і технології. Туризм активно розвивається у стабільних країнах, в атмосфері миру і добросусідства. Йому протипоказані політичні хвилювання, економічні депресії, спалахи громадянських хвилювань, особливо тероризм. Однак навіть за несприятливих обставин туристський рух кожного разу демонструє свою «живучість», він здатний досить швидко регенерувати, відновлюватися. Адже головний стимул, що задіює всі туристські механізми, - людська потреба у подорожуваннях - залишається незмінним.

Туризм - могутній засіб «освоєння світу». Ця філософсько-антропологічна функція туризму також представлена в туризмології, у якій, як і в інших соціогуманітарних науках, концентрується досвід сприйняття світу. Однак на відміну, наприклад, від історичного досвіду, джерелом якого є, як правило, письмово зафіксований фактаж та історіографічні узагальнення, туристський досвід особистісно здобутий, це досвід персонального переживання мандрівних подій. Ідея туризму ґрунтується на активному ставленні до світу, його осмисленні, пізнанні і засвоєнні. Справжній туризм, який ґрунтується на власному сприйнятті іншої культури, істотно відрізняється від віртуального, «телевізійного» туризму, коли людині демонструють заздалегідь відібрані артефакти культурних пам'яток.

Туризмологія є молододою наукою. Названі концепти, сформульовані положення - лише частина її складного, багатоманітного змісту. Її становлення і розвиток відбуваються в контексті загальної еволюції сучасної науки, насамперед її соціогуманітарного і економічного розділів. Наука про туризм - міжгалузєва (за галузями знань) та міждисциплінарна (за переліком навчально-освітніх дисциплін).

Зв'язок туризму з численними секторами господарської та соціальної сфери суспільства забезпечує широке застосування прикладних досягнень різних галузей наук, наприклад медицини, валеології (охорони здоров'я). Ці науки і пов'язані з ними кліматологія, бальнеологія, таласотерапія, а також різноманітні лікувальні, профілактичні, відновлювальні методи фактично стали основою для розвитку курортно-лікувального туризму.

На теорію і практику туризму істотно впливає сучасна концепція анімації. Якісно нові сюжети в туризмологічній науці вносять практика альтернативного туризму, поява його нових, часом екзотичних форм.

Туризм реагує на всі зміни в структурі суспільних та індивідуальних людських потреб, на виклики, пропозиції та загрози, притаманні цивілізації XXI ст. Урахування не тільки сучасних проблем теорії і практики туризму, а і його найближчих і віддалених перспектив, майбутніх можливостей - актуальне туризмологічне завдання.

7. Історія туризмології в контексті історії туризму.

Генезу туризмології доцільно розглядати у нерозривному зв'язку з історією виникнення і розвитку головного об'єкта цієї науки - туризму. Осмислити процеси становлення, еволюції та внутрішні закономірності допомагає періодизація історії туризму. Саме такий методологічний спосіб уможливорює теоретичне узагальнення цього соціального явища.

Історія туризмології в контексті історії туризму. Періодизація як хронологічно-змістовий поділ історичного розгортання певного процесу потребує попереднього розв'язання низки теоретико-методологічних завдань, зокрема: визначення сутності процесів, що досліджують, їх змісту, етапів послідовного розгортання тощо. В історіографії використовують різні підходи до періодизації історії подорожей і туризму. Наприклад, основою періодизації історії туризму, запропонованою російським вченим В. Грицкевичем, є історико-хронологічний підхід, згідно з яким виокремлено такі періоди цієї історії:

- 1) виникнення перших елементів туризму у давньому світі;
- 2) розвиток окремих видів туризму в середні віки;
- 3) становлення туризму як способу отримання освіти і культурного виховання в період Просвітництва (XVII - початок XIX ст.);
- 4) розвиток туризму у формі організованого масового руху (з 40-х років XIX ст.).

Американський дослідник Д. Уокер обґрунтовує техніко-індустріальний (економічний) підхід до періодизації історії туризму, критерієм якого обрано розвиток транспортних засобів, що використовують під час подорожей, поділяючи цей процес на п'ять періодів:

- передіндустріальний, коли послуговувалися найпростішими засобами пересування;
- період залізничного транспорту;
- період автомобільного транспорту;
- період реактивних авіалайнерів;
- період круїзів на морських лайнерах.

Аналогічний підхід до періодизації історії туризму підтримує і білоруський учений Г. Шаповал.

Основою періодизації історії туризму і гостинності, запропонованою російською дослідницею Л. Воронковою, є критерій якісних відмінностей історичних епох. Вона виокремлює такі періоди:

- історія давніх подорожей і зародження традицій гостинності;
- подорожі часів середньовічної культури;
- епоха великих географічних відкриттів;
- подорожі і традиції гостинності у європейській культурі XVI - XVIII ст.;
- еволюція індустрії гостинності і туризму в XIX ст.;
- розвиток масового туризму в XX ст.;
- міжнародний туризм на межі XXI ст.

Для з'ясування проблематики періодизації історії доцільно чітко розмежувати поняття «період» та «етап». Період - тривалий проміжок часу, в межах якого відбувається будь-який завершений процес. Етап - стадія будь-якого процесу, обмежений відрізок часу, що характеризується певною якісною зміною, помітними подіями. З огляду на це можна запропонувати таку періодизацію історії туризму:

I період (III - II тис. до н. е. - перша половина XIX ст. н. е.).

Доіндустріальне суспільство. Його поділяють на такі етапи:

- виникнення перших ознак туризму у подорожах людей давнього світу відповідно до мотивації (пізнавальна, оздоровчо-рекреаційна, розважальна);
- розвиток цих ознак туризму у середні віки (зародження елементів організованих подорожей);
- епоха Великих географічних відкриттів (розширення соціального простору подорожей, удосконалення транспортних засобів та розвиток інфраструктури подорожування);
- змістовне збагачення подорожей у часи Просвітництва (поширення подорожей із метою здобуття освіти, поява екскурсійної практики).

Подорожі, які здійснювалися до XIX ст., не можна вважати туризмом у сучасному розумінні цього поняття. Коректніше їх характеризувати як прообраз сучасного туризму - пратуризм, коли в межах різноманітних подорожей з'являються і еволюціонують певні ознаки туризму як організованої подорожі. Перші спроби осмислення феномену подорожей самими мандрівниками містяться у міфології, географічних, філософських текстах.

II період (перша половина XIX - початок XX ст.). Індустріальне суспільство. Час виникнення і становлення власне туризму. Виокремлюють такі етапи:

- з 1847 р. - до Першої світової війни. Поява перших національних і міжнародних туристських організацій, початок формування сучасної інфраструктури туризму;
- 1914-1918 рр. Фактичне припинення туристської діяльності, масові примусові переміщення людей;
- 20-30-ті роки XX ст. Відродження та вдосконалення інфраструктури туризму, становлення соціального туризму.

Основними чинниками виникнення і становлення туризму були:

- а) стрімкий науково-технічний прогрес (удосконалення традиційних та поява нових видів транспорту і зв'язку);
- б) інтенсивне освоєння світового географічного простору;
- в) зростання добробуту населення та збільшення частки вільного часу;
- г) розвиток туристичної інфраструктури;

г) підтримка туризму з боку держави;

д) підвищення культурного рівня населення.

Науково-технічний прогрес, соціальні реформи, підвищення рівня життя, відпустки (у Німеччині, наприклад, з 1873 р.) зумовили поступову зміну пропорції робочого і вільного часу на користь відпочинку. З другої половини ХІХ ст. до індустрії відпочинку ввійшли підприємства готельного господарства; з'явилися перші бюро подорожей.

Значну роль у поширенні туризму відіграли революційні зміни в розвитку транспорту. Винахід пароплава (1807), паровоза (1814), вдосконалення поштового зв'язку, що супроводжувалося розширенням мережі шляхів у Європі, пасажирські перевезення через Атлантику (1830) забезпечили зростання швидкості і надійності пересування за зниження його вартості.

Економічні кризи та соціальні потрясіння (революції, війни, голод тощо), прагнення поліпшити свій соціальний статус, підвищити рівень життя змушували людей переїжджати на нові місця проживання, інколи навіть за океан. Колонізація американського континенту, швидкий економічний і культурний розвиток США, зростання населення цієї країни та добробуту її громадян уможливили виокремлення пасажирських перевезень через Атлантику як самостійної сфери бізнесу. Зі Старого Світу до американського континенту рушили тисячі мігрантів і підприємців.

Із розвитком індустріального суспільства, поліпшенням шляхів сполучення, появою залізничного транспорту та пароплавства подорожі набули форми організованого активного відпочинку й отримали власну назву - туризм. У 1847 р. у Великій Британії виникла перша в історії туристська організація (прообраз сучасної туристської фірми) - «Томас Кук і сини». У другій половині ХІХ ст. у багатьох країнах Європи було створено самодіяльні (громадські) туристські організації - клуби, товариства (у Великій Британії - в 1857 р., в Австрії - 1862 р., Італії, Швейцарії - 1863 р., Німеччині - 1869 р., згодом у Франції, Росії та ін.. Вони розробляли маршрути, дбали про забезпечення мандрівників місцями відпочинку, сервісом.

У цей час накопичувалися різноманітні знання про туризм різними науками - історичними, географічними, економічними, педагогічними, соціальними. Тому вказаний період можна назвати розвитком туризмографії (будь-які відомості про туризм, зафіксовані у письмовій формі).

ІІІ період (друга половина ХХ - початок ХХІ ст. - перехід до постіндустріального суспільства). Перетворення туризму на масове соціальне явище, розвинута галузь суспільного виробництва. У ХХ ст., особливо у його другій половині, до туризму долучилися сотні мільйонів людей. Попит на туристські послуги стимулював швидкий розвиток туристської галузі у багатьох країнах. Залучалися величезні валютні надходження, створювались численні робочі місця у сфері обслуговування туристів, що сприяло економічному піднесенню країн з розвинутою туристською інфраструктурою. З 1950 р. до 2000 р. кількість міжнародних туристичних поїздок зростає більш ніж у 20 разів. За прогнозами ЮНВТО у 2020 р. кількість міжнародних туристів досягне 1,6 млрд.

Туризм також набув величезного значення і як соціально-культурне явище, став одним з проявів способу життя широких суспільних верств у розвинутих країнах. Розв'язання проблеми забезпечення туристської галузі кваліфікованими

кадрами стало неможливим без теоретичних знань, а отже, наукового осмислення цього складного, багатоаспектного явища.

8. Перші рефлексії феномену подорожей і мандрівок у міфології, географії, філософії

Туризм поставав із практики подорожей, мандрівок, відвідувань, паломництва, витоки якої сягають II тис. до н. е. Тому перші спроби осмислення цього феномену трапляються у міфології, географії, філософії.

Міфи й легенди давніх народів наповнені образами мандрівних персонажів. У багатьох міфах описи подорожей містять важливі відомості, а боги навіть покровительствують подорожнім, охороняють шляхи. Так, у давньоіндійській міфології бога Пушана описано як «володаря або охоронця шляху», «рятівника від помилкових шляхів». Зевса давньогрецький поет Гомер назвав «Зевс гостинний». Бога сонця Аполлона вважали охоронцем шляхів, мореплавців і подорожуючих. Аргонавтам у пошуках «золотого руна» допомагали давньогрецькі богині Гера й Афіна. Заступником мандрівників в античній міфології був Гермес.

У християнстві Святого Миколу Чудотворця вважають захисником мандрівників і мореплавців.

Багато географів, країнознавців, істориків вважають, що ера подорожей почалася масовими караванними переміщеннями купців, походами завойовників. Французькі науковці Ж. Делез, Ф. Гваттарі, туристологи С. Перро та Ж.-М. Оернер звернули увагу на географічні витоки теоретичних поглядів на туризм. Так, завдяки подорожам люди навчилися складати географічні карти, вимірювати морські глибини, пройдену відстань, визначати координати міст, островів, використовувати силу вітру, морських течій, споруджувати та вдосконалювати транспортні засоби (особливо кораблі), будувати дороги, створювати наукові праці про навколишній світ.

Мандрівники давнього світу послуговувалися картами та описами різних країн. Ці описи поділяють на країнознавчі та природно-географічні. Серед них найвідоміші: «Описи подорожі по Понту Евксінському» Аріана (I ст. н. е.), «Географія Клавдія Птолемея» (II ст. н. е.), «Опис Еллади» Павсанія (II ст. н. е.).

Узагальнено досвід мандрівників епохи Античності в «Географії» Страбона, де в 17-ти книгах були упорядковані географічні знання. «Історія» (в 9-ти книгах) Геродота теж містила інформацію про культуру і географічні особливості Північної Італії, Малої Азії, Єгипту, Вавилону, Північного Причорномор'я.

Перші рефлексії над феноменом подорожей є у творах різних філософських шкіл античності - Фалеса, Солона, Піфагора, Платона, Прокла та ін.

Після падіння Давнього Риму почалася нова культурна епоха Середньовіччя (занепад Римської імперії - початок епохи Великих географічних відкриттів (XV ст.)). У цей період домінували релігійні чинники, що істотно вплинуло на характер і зміст подорожей. Саме життя людини уявляли складною подорожжю до світу Божого, а побут визначали релігійні догми, Тому паломництво до святих місць та місіонерство поступово замінили пізнавальні подорожі.

Подорожі палігримів у Палестину почалися в III - IV ст., коли в Єрусалимі був побудований храм Гробу Господнього, який і нині - основа святини та центр прочанства християн усього світу. У Єрусалимі є святині й ісламу та іудаїзму, що робить це місто центром прочанства світового масштабу.

Пам'яткою Київської Русі, яка збереглася до наших днів, є «Житє и хождение Даниила, Руськія земли ігумена», створена на початку XII ст. Вона була дуже популярна, до сучасників дійшло 152 списки. Даниїл започаткував традицію описів мандрівок святими місцями Палестини, на Схід, Візантію тощо.

У часи Середньовіччя важливу роль у розвитку мореплавства та географічних досліджень відігравали араби. Арабські корабели будували міцні та швидкоплавні судна, що вміщували багато вантажу. Вони освоїли Середземне море, береги Атлантики від Марокко до півночі Піренеїв, упродовж століть володіли значними територіями. У X ст. арабські порти і факторії були розташовані на берегах Індії, Цейлону, Індонезії та Китаю. Арабські мандрівники писали твори, що стали джерелом інформації туризмознавців. Зокрема, Абу Ібн Батуа із Танжера (Марокко) у XIV ст. побував майже в усіх країнах тодішньої Азії та написав про це книгу «Подорожі Ібн Батути», де міститься великий історичний, географічний та етнографічний матеріал.

На період Великих географічних відкриттів вплинули соціокультурний чинник (розвиток науки, культури) і економічний пошук нових ринків збуту і сировини.

Епоха Відродження в історії подорожей збіглася з епохою Великих географічних відкриттів. Історики поділяють її на два етапи:

- іспано-португальський період (кінець XV - середина XVI ст.). У цей час було відкрито Америку; португальці здійснили плавання до берегів Східної Азії та Індії (експедиція В. да Гама); завершився період навколосвітнім плаванням Магеллана;

- російсько-голландський період (середина XVI - середина XVII ст.). Російські першопрохідці (Єрмак, Дежнев) плавали по всій Північній Азії, голландські мореплавці - Тихим океаном, а англійці - відкрили Австралію.

Значення подорожей епохи Відродження полягало в тому, що було відкрито нові землі та морські шляхи до них; з'явилася світова торгівля; почався культурний та економічний обмін між різними країнами та народами; подорожі стали більш організованими; вдосконалилися транспортні засоби та розвинулася інфраструктура для подорожуючих.

У межах нової гуманістично спрямованої культури змінювалися мотивація і географія подорожей. Центрами культурного паломництва людини епохи Просвітництва стають місця зосередження пам'яток історії, культури та архітектури, набуває популярності подорож як приємне проведення вільного часу.

Л. Стерн (1713-1768) у романі «Сентиментальна подорож до Франції та Італії» фактично пропагував необхідність мандрівок до цих міст. Описані різними авторами подорожі ставали зразками для наслідування.

У Новий час подорожі стали засобом набуття знань і розширення меж освіти. Англійський філософ Ф. Бекон у творі «Про подорожі» вказував, що подорожі корисні в будь-якому віці: в юності - слугують «доповненням освіти», а у зрілі роки - «поповненням досвіду». Головною метою пізнання в подорожах є «не заміна звичаїв Батьківщини чужоземними, а збагачення їх найкращим з того, чому навчився на чужині». Традиція подорожувати забезпечувала дворянським дітям статус освіченості. Л. да Вінчі писав: «Пізнання країн світу - краса і живлення для людського розуму».

В епоху Відродження в Європі відкрилися перші університети, у т. ч.

Болонський (XI ст.), де навчалися сотні студентів, що сприяло освітнім подорожам. Мислитель XVI ст. М. Ейкем (Монтень), який багато подорожував і пережив захоплюючі пригоди, зазначав, що позбавлення можливості подорожувати було б обмеженням його свободи.

Просвітництво в Західній Європі тісно пов'язане з Відродженням - добою, коли відбулося переоцінювання цінностей, розквітло вільне мислення.

Отже, мислителі Нового часу вважали подорожі необхідним елементом активного соціального життя, проявом людської свободи. Земля фактично перетворилася на Планету подорожуючих.

Накопичувала знання про подорожі та намагалася їх осмислити і українська культурна традиція того часу. Мандрівники відвідували країни Західної Європи, Близького Сходу, Центральної і Південної Азії, подорожували територією України і залишили писемні туризмознавчі пам'ятки. Життєвим кредом мандрівного філософа Г. Сковороди було: «Жити - значить мандрувати». Він пішки обійшов усю Слобідську Україну, відвідав Москву, Токай (Угорщина), Братиславу, Відень, Італію та Німеччину. Свої враження від мандрівок виклав у «Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті».

Письменник В. Григорович-Барський, що провів у мандрах 24 роки свого життя і залишив щоденник під назвою «Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік», докладно описав найвідоміші святині Сходу в Єрусалимі, Назареті, Вифлеємі, біля Мертвого моря й Тиверіадського озера, на горі Фавор, на Синаї. Географічні, історичні, етнографічні та археологічні нотатки переплітаються з розповідями про монастирі, храми, культові обряди, притулки для прочан, мощі, чудотворні ікони, переказами апокрифічних легенд.

Аналіз писемних історичних джерел дає підставу стверджувати, що у період пратуризму накопичення знань про подорожі відбувалось переважно в географічній науці, а їх наукове осягнення - у руслі загальнокультурної і філософської традиції. Такого висновку дійшов представник київської школи туризмології М. Цюрупа у дослідженні «Осмилення феномену подорожей та туризму в історико-філософській традиції».

Із розвитком індустріального суспільства, поліпшенням шляхів сполучення, появою залізничного транспорту та пароплавства подорожі набувають форми організованого, активного відпочинку і отримують власну назву - туризм. Поступово формується наука про цю діяльність.

9. Становлення та етапи розвитку науки про туризм (туризмології)

У процесі становлення туризмології як наукової дисципліни виокремлюються два періоди.

Перший період (передтуризмознавчий) охоплює доіндустріальну епоху соціально-економічного розвитку суспільства.

Другий період (поява та розвиток туризму як суспільного феномена) збігається зі становленням індустріального суспільства та його переходом до постіндустріальної фази. Почав формуватися науковий підхід до аналізу мандрівництва і туристичної практики, поступово зростав теоретичний рівень їх осмилення.